

Alix i Bernhard Hänsel (Konzeption und Zusammenstellung), *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas*. Bestandskatalog des Museums für Vor- und Frühgeschichte, t. 4, Berlin 1997, ss. 241.

W dniach od 18 marca 1997 roku do lutego roku 1998 w Museum für Vor- und Frühgeschichte, Schloß Charlottenburg w Berlinie przygotowano wystawę pod nazwą „Dary dla bogów – Skarby epoki brązu w Europie” (*Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas*). Przytaczam polską wersję tytułu tej wystawy, chcąc w ten sposób nawiązać do faktu, iż jej organizatorzy zainicjowali się również o przygotowanie różnojęzycznych folderów promujących to wielkie popularyzatorskie przedsięwzięcie, w tym w naszej wersji językowej. O randze tego przedsięwzięcia wystawienniczego świadczy nie tylko jego osadzenie w ramach kampanii Rady Europy – Spadek Archeologiczny: „Epoka brązu - pierwsza złota epoka Europy”, ale także to, że głównym organizatorem zamierzenia był Freie Universität w Berlinie, przy współpracy wspomnianego muzeum oraz Staatliche Museen zu Berlin-Preußlicher Kulturbesitz. Otwarcie wystawy towarzyszyła konferencja naukowa, prezentująca różnorakie aspekty historyczno-kulturowe badań nad skarbami epoki brązu w Europie.

Jak można się dowiedzieć ze słowa wstępnego (Wilfried Menghin i Bernhard Hänsel, s. 9-10), elementem dopełniającym w sposób istotny wy-

stawę jest omawiana w tym miejscu publikacja, która stanowi kontynuację serii wydawniczej Museum für Vor- und Frühgeschichte, prezentującej w określonym porządku regionalnym i chronologicznym jego zbiory, wraz z odpowiednim komentarzem naukowym. Zgodnie z tą regułą referowane opracowanie tworzą dwie integralne partie. Na pierwszą składa się 14 artykułów, będących w głównej mierze dziełem studentów i absolwentów Freie Universität, przedstawionych w trakcie konferencji (s. 7-99). Drugą, zasadniczą część stanowi katalog skarbów Museum für Vor- und Frühgeschichte prezentowanych wraz z eksponatami z innych placówek na wystawie (s. 101-241). Również on stanowi w zasadniczym zakresie wynik prac seminaryjnych wspomnianych studentów i absolwentów.

Ogólnego wprowadzenia do problematyki deponowania przedmiotów, w głównej mierze brązowych, dokonał Bernhard Hänsel (*Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas – Eine Einführung*, s. 11-22). Jego uwagi skierowane są w pierwszym rzędzie do nieprofesjonalistów. Dają im szerokie spojrzenie na złożone motywacje i sensy kulturowe tego fenomenu epoki brązu, cha-

rakterystycznego dla większości społeczności Europy, stanowiąc jeden z przejawów tak charakterystycznych wówczas interregionalnych trendów. Szczególnie przy tym został wyeksponowany wierzeniowy aspekt zagadnienia. W efekcie udało się połączyć cele popularyzatorskie z klarownym ujęciem syntetycznym, cennym także dla profesjonalistów. Rozwinięcia szczegółowe wielu kwestii poruszonych w tym wprowadzeniu dostarczają kolejne artykuły.

Vera Hubensack (*Zufälle als Schatzquelle – Aspekte und Anekdoten zur Auffindung von Depots*, s. 23-27) zajęła się charakterystyką okoliczności, w jakich odkrywano skarby. Materiałem źródłowym ilustrującym jej wywody stał się załączony w opracowaniu katalog zespołów ze zbiorów Museum für Vor- und Frühgeschichte. Aż 60% spośród nich zostało wydobyte przypadkowo w trakcie różnych prac ziemnych, tylko 2% uzyskano podczas badań wykopaliskowych, a dla 38% brak jest danych o okolicznościach pozyskania, co pośrednio wskazuje na nieprofesjonalnych odkrywców. Ten stan wpłynął na znaczne zubożenie wiedzy o warunkach zalegania znalezisk oraz stał się przyczyną zdekompletowania składu wielu zespołów. Okresem o największym nasileniu odkryć skarbowych były schyłkowe dziesięciolecia XIX wieku oraz początek następnego stulecia (do 1914 roku). Powodów tego stanu upatruje autorka w skutecznej polityce zakupów prowadzonej przez muzeum oraz w nasileniu wówczas prac budowlanych i polowych (cięższy sprzęt), które jednak wykonywano w dużym stopniu ręcznie. Późniejszy rozwój mechanizacji znacznie ograniczył częstotliwość odkryć. Okresami niesprzyjającymi wykrywalności skarbowych okazały się również obydwie wojny światowe.

Svend Hansen (*Sacrificia ad flumina – Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa*, s. 29-34) skupił swoje zainteresowanie na szczególnej grupie znalezisk, jaką stanowią wodne dary wotywnie. Można zauważyć wiele reguł typowych dla tej grupy depozytów, jak chociażby dominacja mieczy i grotów oszczepów w rzekach czy wysoki udział wśród znalezisk z wód płynących i bagien uzbrojenia ochronnego. Należące w wielu rejonach Europy do uzbrojenia siekierki także osiągają wysoki udział wśród darów wodnych. Natomiast tak typowe dla skarbowych lądowych sierpy spotyka się sporadycznie w ich zestawach. To samo dotyczy wyrobów ze złota, naczyń i grzywnien brązowych, a także części stroju i ozdób, za wyjątkiem szpil. Dzięki swej nienaruszalności znaleziska wod-

ne dostarczają w największej ilości przedmiotów o wysokiej randze prestiżowej oraz o obcej proveniencji. W zachodniej Europie częściej składano do rzek grotów oszczepów niż w Europie Środkowej. Są ponadto różnice o charakterze chronologicznym, np. w środkowej epoce brązu więcej znalezisk wodnych wystąpiło w Dunaju niż w Renie. Do terenów o szczególnym nasileniu znalezisk wodnych należą Burgundia, Flandria, Dolna Nadrenia, a także północne Niemcy i Dania.

Louis D. Nebelsick (*Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer – Ein Deutungsversuch*, s. 35-41) podjął próbę interpretacji symbolicznej zjawiska celowego niszczenia składników darów wotywnych, rozpowszechnionego w Europie od środkowej epoki brązu. Na podstawie wybranych skarbowych wykazuje, iż przedmioty niszczone w sposób gwałtowny, ale zarazem w ramach określonych rytów ofiarnych, przejawiających się poprzez unormowane zachowania ekstatyczne. Przykładem może być cięcie wyrobów z blachy na fragmenty o zbliżonym kształcie trójkątnym i porównywalnych rozmiarach. Także dobór wyrobów przeznaczonych do zniszczenia oraz miejsca ich złożenia należy widzieć jako poddane regułom kulturowym, odzwierciedlającym strukturę rytualne. Nasilenie zwyczaju składania tej kategorii depozytów zbiega się z upowszechnieniem ciałałowania. Rytualne niszczenie przedmiotów i składanie ich do ziemi byłoby dopełnieniem i zakończeniem aktu przeprowadzenia zmarłego w zaświaty, wyrażającym ostateczną, społecznie kontrolowaną i ceremonialnie unormowaną śmierć.

Omówieniu jednego skarbu wotywnego z Meklemburgii poświęcili swoje rozważania Knut Rassmann i Ulrich Schoknecht (*Insignien der Macht – Die Stabdolche aus dem Depot von Melz II*, s. 43-47). Jego charakterystyka została ujęta w szerokim kontekście środkowoeuropejskim. O ponadregionalnej randze tego depozytu rozstrzyga wystąpienie w nim co najmniej ośmiu berel sztyletowych z brązowymi trzonkami (w dwóch wypadkach pozyskano tylko trzonki) oraz siekierki z podniesionymi brzegami zaopatrzonej w obuch (topora), podobnie opracowanej. Dzięki jesionowym klinom, stabilizującym osadzenie trzonków w obuchach, udało się uzyskać serię 5 dat, które sytuują omawiany zespół na przełom BA1/A2 (2100-1950 BC). Dla uzasadnienia tezy, iż mamy do czynienia z przedmiotami będącymi oznaką wysokiej godności, odwołują się autorzy do bogato wyposażonego grobu kurhanowego z Łęk Małych, który zawierał m.in. berło sztyletowe.

Jak już wcześniej wspomniano, niezwykle rzadko trafia się możliwość rozpoznania w trakcie badań wykopaliskowych kontekstu zalegania skarbu. Tak zdarzyło się w wypadku 2 depozytów z Dragomelj na terenie Słowenii, pozyskanych w 1995 roku na osadzie datowanej dzięki nim na HaA2/B1. Jest to okoliczność stwarzająca dogodne warunki dla rekonstrukcji przyczyn ich złożenia. Peter Turk (*Das Depot eines Bronzegeießers aus Slowenien – Opfer oder Materiallager?*, s. 49-52) dokonuje tego na tle ogólnej charakterystyki skarbów z terenu Słowenii, które dzielą się na 4 grupy. Są to: 1/ skarby z udziałem grzywien brązowych w kształcie topora z dwoma ostrzami, często rozczłonkowane (należy do nich zespół I z Dragomelj), 2/ skarby sierpów, 3/ niewielkie skarby o mieszanym składzie (rzadko powyżej 5 przedmiotów), 4/ wielkie skarby o mieszanym składzie, formowane z reguły przez połamane przedmioty, liczone nawet w setki sztuk (należy tutaj zespół II z Dargomelj). Obydwa skarby były oddalone o 7 m, jeden zawierał ponad 80 kg surowca, w postaci brył miedzi oraz grzywien brązowych, a na drugi, o wadze zaledwie 2,7 kg, złożony był z różnorodny złom brązowy, w tym ułamki grzywien. Kontekst zalegania oraz skład przesądza o powiązaniu obydwóch skarbów z pracownią metalurgiczną, należąca do szerszej strefy występowania rud miedzi, ich obróbki i wymiany, co potwierdza circumalpejski zasięg grzywien brązowych w kształcie topora z dwoma ostrzami.

Florian Innerhofer (*Frühbronzezeitliche Barrenhortfunde – Die Schätze aus dem Boden kehren zurück*, s. 53-59) poświęcił swoje rozważania powszechnie znanym z północnego przedpola Alp we wczesnej epoki brązu depozytom grzywien miedzianych, występujących w dwóch podstawowych odmianach. Dla starszej fazy (2300-2000 p.n.e.) typowe są grzywny w formie gładkich naszyjników z końcami zwiniętymi w uszka, sięgające genezą w głąb neolitu. Drugą grupę tworzą nieobrobione grzywny kabłąkowe, charakterystyczne dla młodszej fazy wczesnej epoki brązu. Za funkcją owych przedmiotów jako grzywien surowca przemawia ich masowe występowanie oraz znaczny stopień znormalizowania wagi. W strefie południowoniemieckiej, austriackiej i czesko-morawskiej można przyjąć dla grzywien naszyjnikowych i pewnej grupy kabłąkowych wspólny standard wagowy w przedziale 180-200 g. Zdaje się to potwierdzać ich wielorakie konteksty wymienne, szersze niż tylko szacowanie wartości miedzi. U młodszych grzywien kabłąkowych średni ciężar

spada do 70-100 g, co sugeruje zagęszczanie się sieci związków wymiennych. Dla celów wymiany na większą skalę używano wiązek grzywien. Mimo masowego występowania depozytów grzywien nie stwierdza się ich na terenie Alp, skąd pochodziły rudy miedzi. Wskazuje to, iż ośrodki jej wytopu były rozlokowane w strefie przedgórskiej, skąd w formie grzywien rozchodziła się szeroka fala. Większość grzywien ulegała przetopieniu. Zachowały się natomiast te, które weszły w skład depozytów sakralnych, szczególnie nagromadzonych w strefie pozyskiwania i przetopu rud miedzi. W akcie religijnym oddawano ziemi część wydartego bogactwa, rekompensując dokonaną profanację, ale też z nadzieją na dalszą jej szczodrość.

Stefan Schwenzer („Wanderer kommst Du nach Spa...”. *Der Opferplatz von Berlin-Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende*, s. 61-66) omawia jedyne znane jak dotychczas miejsce ofiarne ze starszej i środkowej epoki brązu, zlokalizowane pierwotnie w zatoczce wyspy Stresow, u zbiegu Haweli i Szprewy. Podstawą charakterystyki są zachowane wyniki badań wykopaliskowych z 1881 roku. Kierując się rozmieszczeniem słupów i zabytków brązowych można sądzić, iż założenie składało się z drewnianego pomostu, z którego rzucano wota. Tę strefę zamykały 2 rzędy pali. Analiza chronologiczna sugeruje co najmniej stuletnie funkcjonowanie miejsca ofiarnego w przedziale czasowym 1400-1200 lat p.n.e. Wśród wydobytych darów brązowych stwierdzono wyłącznie uzbrojenie (miecze, sztylety, siekierki, groty oszczepów i buławę), pozbawione śladów użytkowania, o wysokiej jakości wykonania i o bardzo różnicowanej proveniencji (od Francji po Węgry i Słowację oraz od Skandynawii po Grecję). Byłyby to więc nie tyle narzędzia walki, co raczej symbole wysokiego statusu społecznego darczyńców.

Christine Reich (*Von nah und fern – Der Hortfund von Spindlersfeld*, s. 67-69) wykorzystwała znany od ponad stulecia skarb, interpretowany przezeń jako dar wotywny, do ukazania rozległości związków wymiennych społeczności dorzecza Szprewy w okresie co najmniej 300 lat (1400-1100 p.n.e., BC-HaA1). Analiza chronologiczno-porównawcza sytuuje wchodzące w jego skład przedmioty (narzędzi metalurgiczne i ozdoby) w kontekście środkowoeuropejskim i uzasadnia hipotezę o ich stopniowym napływie w rejon obecnego Berlina.

Regine Maraszek (*Kultgerät im mittleren Oderraum: Die Deichselwagen*, s. 71-75) za przedmiot swoich rozważań przyjęła brązowe wózki kul-

towe, wyposażone w figurki ptaków, przypisane przez nią w pewnym uproszczeniu tylko środkowemu dorzeczu Odry. Ich szczegółową charakterystykę wzbogaciła o zapinki ze spiralnymi lub litymi tarczkami zaopatrzonymi również w ptasie protomy. Lokalizacja wózków na lub w pobliżu cmentarzysk wskazuje na ich związek z obrzędami pogrzebowymi.

Również Stephan Maier (*Klingende Zeugen der Bronzezeit. Die ältesten spielbaren Blechinstrumente aus den Opfermooren Nordeuropas*, s. 77-81) zajął się wybraną kategorią przedmiotów kultowych z brązu, a mianowicie lurami, tak charakterystycznymi znaleziskami bagiennymi kręgu nordyjskiego. Autor omawia technikę produkcji i sposób budowy tych instrumentów, jak też ich cechy muzykologiczne. Podejmuje ponadto problem wyjaśnienia kontekstów kulturowych, w jakich były one stosowane. Wysuwa liczne pytania w tym zakresie, wyrażając zarazem sceptycyzm co do możliwości uzyskania pozytywnych odpowiedzi (interpretacji).

Zgromadzone w partii katalogowej skarby z udziałem naczyń brązowych, pochodzące z różnych rejonów Europy Środkowej, stały się dla Alix Hansel (*Das metallene Tafelgeschirr im Opfer*, s. 83-86) okazją do rozważań na temat roli zwyczajów libacyjnych w życiu społeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Zjawisko deponowania brązowych serwisów do picia ujawnia sakralny aspekt grupowego spożywania alkoholu.

Depozyt naczyń glinianych z młodszej epoki brązu, wydobyty w 1967 roku z dna Jeziora Groß-Glienicker na terenie Berlina-Spandau stał się dla Iny Czyborra (*Gefäßdeponierungen – Speise und Trank für Götter und Menschen*, s. 87-92) pretekstem do ogólniejszych przemyśleń na temat symbolicznego znaczenia aktu ofiary, struktury rytuałów ofiarnych, ich powiązań ze złożonymi sekwencjami obrzędowymi. Szersze zaplecze teoretyczne, proponowane przez etnologię i religioznawstwo, jak też odniesienia do antycznych przekazów pisanych, pozwalają zauważyć, jak trudna i z konieczności powierzchowna jest interpretacja darów wotywnych, wyrwanych z ciągu niedostępnych naszemu poznaniu działań kultowych.

Omawiany zbiór artykułów zamykają rozważania, dla których punktem odniesienia jest grób kurhanowy z Seddin, Kr. Prignitz, datowany na pierwszą połowę VIII w. p.n.e., określane mianem „królewskiego” ze względu na wyjątkowo bogate w ramach kręgu nordyjskiego wyposażenie, wy-

kazujące silne powiązania nie tylko ze strefą halsztacką, ale także ze śródziemnomorską. Wbrew pozorom ten artykuł doskonale wpisuje się w całościową koncepcję opracowania, stanowi niezwykle dobrze przemyślane zamknięcie dla problematyki depozytów epoki brązu. Zapowiada to już jego tytuł. Carola Metzner-Nebelsick (*Vom Hort zum Heros. Betrachtungen über das Nachlassen der Hortungstätigkeit am Beispiel der Eisenzeit und die besondere Bedeutung des Königsgrabes von Seddin*, s. 93-99) potraktowała mianowicie ten wyjątkowy zespół grobowy jako pretekst do ukazania zmiany kulturowej, jaka dokonała się w Europie Środkowej na przejściu do wczesnej epoki żelaza. Jednym z jej przejawów było zanikanie lub zdecydowane ograniczenie zwyczaju deponowania darów wotywnych, mającego apogeum w HaA. Jednocześnie od późnej epoki brązu zaczynają pojawiać się groby o zróżnicowanym wyposażeniu, w tym wyjątkowo bogate. Znacznie też częściej występują w nich wówczas wyroby z metalu. Natomiast współczesne im skarby nie zawierają już niemal wyrobów łamanych, spada ich zasobność i asortyment deponowanych darów. Te procesy silniej i wcześniej ujawniają się w strefie alpejskiej i w Kotlinie Karpackiej, a z opóźnieniem i znacznie złagodzone w kręgu nordyjskim. Jest to niewątpliwie odzwierciedlenie głębokich przemian w sferze struktur społecznych i politycznych oraz w wymiarze religijnym. Gdy w epoce brązu dary przeznaczano dla bóstw, to we wczesnej epoce żelaza w większym zakresie są w nie zaopatrywani zmarli na drogę w zaświaty. Bogate groby ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza można postrzegać jako reminiscencję kurhanowych pochówków z wczesnej i starszej epoki brązu. Uzasadniano by w ten sposób związek z pochowanymi w nich herosami, obecnymi w przekazach mitycznych. Takie zawłaszczenie w sferze mitycznej służyło legitymizacji ogromnej władzy, osiągniętej przez nowe grupy rodowe. Wyrazem sakralizacji przywódców-herosów stało się skierowanie ku nim tych ofiar, które w epoce brązu składano bogom. To przesunięcie strumienia darów może odzwierciedlać ponadto zmiany w panteonie, polegające na spadku znaczenia bóstw chtonicznych na rzecz niebiańskich. Nakreślonym przeobrażeniom sprzyjały rysujące się po roku 1000 p.n.e. zjawiska kryzysowe, jak chociażby niekorzystne tendencje klimatyczne i narastające zagrożenie ze strony nomadów. Również związane z upadkiem cywilizacji mykeńskiej przesunięcia lud-

nościowe mogły stwarzać warunki dla kształtowania silnych grup władzy i stojących na ich czele charyzmatycznych przywódców.

W partii katalogowej ujęto 84 skarby stanowiące podstawową część zbioru prezentowanego na wystawie. Są one własnością Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie (66 zespołów) lub zostały doń przekazane w depozyt z Märkisches Museum (18 zespołów). W zasadniczym zakresie składają się na ten katalog zespoły wyrobów metalowych (brązowych, rzadziej złotych), choć zamieszczono w nim również trzy znaleziska wotywne naczyń glinianych (Groß-Glienicker See, Berlin-Spandau, s. 135-136; Lichterfelde, Berlin-Steglitz, s. 161-162; Raddusch, Kr. Calau, s. 176-177). Publikowany zbiór obejmuje około 90% wszystkich skarbów z epoki brązu przechowywanych w muzeum. Zrezygnowano z zamieszczenia w nim tych zespołów, których składowe uległy w większej części rozproszeniu w trakcie drugiej wojny światowej. Pominięto również takie, których okoliczności odkrycia są zbyt niejasne, aby rozstrzygnąć jednoznacznie, czy przypisywane im znaleziska wchodziły w skład skarbu lub grobu. Szczególnym wyjątkiem od przyjętej reguły jest wprowadzenie do katalogu znalezisk z grobu „królewskiego” z Seddin, Kr. Prignitz (s. 193-197), ale jak już wiadomo z poprzednich uwag, był to wybór uzasadniony ogólną koncepcją wystawy. Prezentowane skarby pochodzą generalnie z Europy Środkowej, w głównej mierze z terenu północno-wschodnich Niemiec (60%) oraz z północnej i zachodniej Polski (29%), a ponadto z Francji, Węgier, Rumunii, Słowacji, Chorwacji i Macedonii. Stąd też ważnym uzupełnieniem katalogu jest zamieszczona na jego początku tabela zestawiająca regionalne systemy chronologiczne dla Europy, którą opracował L. D. Nebelsick (s. 102-103). Zasięg przestrzenny fenomenu deponowania skarbów w skali kontynentu obrazuje mapa, zamieszczona dwukrotnie po wewnętrznej stronie przedniej i tylnej okładki publikacji.

Większość prezentowanych skarbów trafiła do muzeum jeszcze w XIX wieku, stąd też przy ich opisie uwzględniono dane dotyczące dziejów odkrycia i przechowywania, jak również zmiany dotyczące lokalizacji administracyjnej i nazewnictwa miejsc znalezienia. W katalogu zaznaczono ponadto przy numerach inwentarzowych fakt ewentualnego zaginięcia zabytku, najczęściej w trakcie działań wojennych. Do opisów zabytków, zawierających oprócz standardowych cech także dane wagowe, dotyczące charakteru patyny czy stopu oraz chronologii, dołączono również podstawową literaturę prezentującą poszczególne skarby, o ile oczywiście były one publikowane. Cennym uzupełnieniem opisów są wysokiej klasy kolorowe fotografie zespołów lub pojedynczych (zachowanych) zabytków. Każdy opis depozytu jest autoryzowany przez jednego z aż 24 badaczy, którzy przyczynili się do opracowania katalogu. Trudno przecenić fakt udostępnienia w jednym opracowaniu tak ogromnego zestawu skarbów. Szczególnie dotyczy to tych, które nie były publikowane do tej pory, prezentowano wybrane ich elementy lub jedynie wzmiankowano fakt ich odkrycia. Jest to też niewątpliwie szczególnie istotny wkład w uzupełnienie wiedzy o archiwalnych odkryciach z obszaru Polski.

W słowie wstępnym podkreślono popularyzatorskie przeznaczenie omawianej publikacji, tzn. dla potrzeb tych osób odwiedzających wystawę „Dary dla bogów – Skarby epoki brązu w Europie” w Museum für Vor- und Frühgeschichte, które pragną pogłębić swoją wiedzę na temat prezentowanej epoki i kategorii zabytków. Nie przeszkodziło to jednak stworzeniu zarazem dzieła o wysokiej randze naukowej, odwołującego się szeroko do literatury przedmiotu, oferującego nie tylko przegląd dotychczasowego stanu wiedzy, ale również nowe propozycje interpretacyjne. Na koniec należy podkreślić wspaniałą poziom edytorski opracowania.

Andrzej Mierzwiński

Adres Autora:

dr Andrzej Mierzwiński
Instytut Archeologii i Etnologii PAN O/Wrocław
ul. Więzienna 6
50-118 Wrocław